

УДК 316.7(091)(477)

СМІХ ТА ІРОНІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН**Юлія Грибкова***Інститут українознавства ім. І Крип'якевича НАН України,
вул. Козельницька 4, м. Львів, 79026*

Сміх та іронія – явище історично-змінне. Природа цього феномена залежить від суспільно-культурного контексту епохи. Проаналізовано зміст поняття сміху та іронії в епоху античності, Середньовіччя, Відродження та Нового Часу.

Ключові слова: сміх, іронія, сміхова культура.

Суть сміху, умови його існування в культурі давно є предметом дослідження. Вчені досить детально і глибоко вивчають цей супутник серйозності. Пильна увага до цієї проблеми проявляється вже в античності. Арістотель у IV ст. до н.е. запропонував концепцію сміху й намагався визначити місце комічного у мистецтві та в житті людини. У першій книзі твору “Поетика”, що дійшла до нашого часу, він навіть подає визначення смішного: “Смішне – це якась помилка й виродження (уродство), але безболісне й нешкідливе” [1, с.650]. Філософ пов’язував сміх із невпорядкованістю, хаосом, виродженням – відхиленням від норми, але таким, що не завдає людині, яка єдина здатна сміятися жодної шкоди. Є свідчення, що у другій книзі “Поетики” Арістотель подав розгорнуту панораму проблеми комічного, але вона не збереглася. Як би там не було, саме Арістотель своєю увагою до цього важливого феномена визначив спосіб підходу й розуміння природи сміху в наступні епохи європейської культури. З легкої руки Арістотеля сміх починають розцінювати як щось таке, що порушує і навіть руйнує доцільність та раціональність подій, що відбуваються в житті людини, тобто висміювання означає випадіння події зі злагодженого ланцюга.

У такому злагодженому, офіційно прийнятому й освяченому ході подій середньовічної культури “сміхова культура”, за визначенням М.Бахтіна, є певним порушенням і руйнуванням доцільності, розміреності й раціональності. У концепції “сміхової культури”, опрацьованій відомим російським культурологом, карнавал є ключовим поняттям, яке означає неофіційне, демократичне доповнення до панівної культури. Саме через

поняття карнавалу М.Бахтін вивчав феномен сміху в широкому соціокультурному аспекті.

Оголена правда життя співвіднесена у карнавалі з тілесною людською й світовою природою, тут змінюється ієрархія цінностей, переміщаються у карнавальному світосприйнятті онтологічні поняття “верху” й “низу”, “піднесеного” й “нищого”, що має своє коріння у “діонісіях” Стародавньої Греції чи “вакханаліях” Стародавнього Риму. Можна ствердити, що карнавал – універсальний культурний феномен і саме з ним пов’язаний феномен сміху та іронії у європейському суспільстві.

Саме М.Бахтін у своїй концепції “сміхової культури” наголошує на тому, що карнавал у Середні віки, опираючись на античну культурну традицію, творить спеціальний, окремий соціальний простір без влади і страху, де сміх звільняє тіло не лише “від індивідуальних кордонів”, а й від його підкорення “публічній цензурі”[2, с.8]. Автор цих роздумів цілком слушно, на наш погляд, підкреслив, що “принцип висловлювання, який пронизує цю культуру (сміхову – Авт.), тимчасово підіймається над об’єктом, на який спрямований: над офіційним і сакральним. Це сміх, що потрясає родове тіло людства, сміх, що відноситься до світового цілого. У ньому сповіщається “друга правда” про світ... Правда другого одкровення – це правда релективізації кінцевого й завершеного, змін і кризи, правда амбівалентності. В акті карнавального сміху криза маніфестується у формах заперечення й утвердження, іронії й тріумфу”[2, с.8]. Отже, вже у Середньовіччі сміх порушує і навіть руйнує офіційну атмосферу епохи. Всупереч негативному ставленню християнства до античної культури, зокрема, її сміхової традиції, сміх органічно вплітається у релігійні свята. Вуличні актори й музиканти, спортивні ігри й розваги Стародавнього Риму часів імперії, різні Сатурналії, Флоралії, змагання на іподромі, комедія в театрі й сатира в літературі часів еллінізму (Петроній, Лукіан) міцно вкорінюється в культурі не тільки Візантії, де не так різко відчувався розрив з античною традицією, а й у Середньовічній Європі. Саме в епоху Середньовіччя, всупереч заборонам і переслідуванням церкви, у європейській культурі встановлюються “спеціалізовані” свята сміху (дні “осла” і “дурня”), вкорінюється професія блазня, виникає мандрівний цирк і театралізовані дійства. Такі явища існували паралельно з офіційно-релігійними святами, часто були напівлегальними або таємно-нелегальними, проте представляли другу, іншу культуру, могутній пласт якої П.Гуревич називає “культурою мовчазної більшості”. Ця прихована за офіційним фасадом культура була за своєю суттю антиаскетичною, повною життєвих сил, розкутість людини у

способах самовиразу набирала у цій культурі пародійних і гротескних форм. Прикладом можуть служити зразки сміхової культури Київської Русі.

Для Середньовіччя ` взагалі характерне зниження образу, саморозвінчання, самокритика й самобичування, а для Київської Русі це особливо знаменне. Автори середньовічних давньоруських пародійних чи сатиричних творів найчастіше смішать читачів чи глядачів безпосередньо собою. Вони показують себе невдахами, голими чи погано одягненими, бідними, голодними, нещасними, як, наприклад, автор “Моління Данила Заточеника” (XII ст.). Образ дурника, що був результатом “заниження” образу автора сатиричного чи пародійного твору, дозволяв вдавати з себе нерозуміючого, робити дурниці, тоді як насправді анонімний автор названого “Моління” почуває себе розумним, а дурником лише прикидається, щоб бути вільним у своїх роздумах, у сміху й висміюванні. Він, як бачимо з тексту, нікого прямо не ображає, але сам, як людина розумна, “заточена” у світі корисливості й підлабузництва, людина-дисидент, випереджає свій час, бо дивиться на те суспільство з висоти свого розуміння його вад, і наважується вказати на ці вади князеві, сподіваючись на сприйняття. З його розважання-каламбуру виступає осуд багатства, пихи, влади, авторитетів і слави, у цьому світі найцінніше – розум, а все інше марнота [3, с.28-37].

На прикладі подібних пам’яток помічаємо, що сміх у давньоруській культурі – це сміх, який “роздягає”, оголює правду, сміх голого, який нічим не дорожить. Дурень – це перш за все людина, яка говорить “голу” правду, оскільки тільки він її бачить і наважується проголосити. Функція сміху в такій культурі – оголювати, відкривати правду, “роздягати” реальність від покриву етикету, церемонійності, штучної нерівності, від усієї складної знакової системи даного суспільства. Оголення урівнює всіх людей.

Дослідники середньовічної культури одностайно стверджують, що сутність сміху пов’язана з роздвоєнням. “Сміх відкриває в одному інше, не відповідне: у високому – низьке, в духовному – матеріальне, в урочистому – буденне, в обнадійливому – те, що розчаровує. Сміх ділить світ надвоє, створює безкінечну кількість двійників, будує сміхову “тінь” дійсності, розколює цю дійсність”[5, с.35].

Цю роздвоєність європейської культури помітив М. Бахтін, якому вдалося розшифрувати мову карнавальних, сміхових форм і символів Середньовіччя, і продемонструвати її універсальність, притаманну їй амбівалентність – тобто її одночасно стверджувальну й заперечну природу. Сміхова, карнавальна культура, за Бахтіним, виражала особливе, відмінне від притаманного новим часам, ставлення до життя, – так званий “сміховий аспект світу”, так само невід’ємний від самої суті середньовічного

світорозуміння, як і серйозний, офіційний його аспект. П. Гуревич пише, що “Бахтіним досліджений особливий тип сміхової образності, естетичної концепції буття – “гротескний реалізм”, - з притаманною йому концепцією “неготового”, “незавершеного”, “незамкнутого”, “відкритого у світ”, плононосного, помираючого і знову воскресаючого тіла, концепцією, докорінно відмінною від тілесного канону мистецтва й літератури класичної античності й Нового часу” [5, с.273]. “Гротескний реалізм” – це найдавніший тип образності, притаманний міфології та архаїчному мистецтву, він прослідковується протягом багатьох поколінь. Витіснений у класичну епоху античності у нижчі, неканонізовані галузі мистецтва, він продовжував жити. У народній сміховій культурі Середньовіччя “гротескний реалізм” переживає новий розквіт, прориваючись у високі сфери мистецтва в епоху Відродження, а згодом, в період панування класицизму, збіднюється і занепадає [5, с.273]. Можна тут, продовжуючи думку дослідника, додати, що епоха романтизму спричинилася до повторного розквіту “гротескного реалізму”, який нагадує у багатьох відношеннях концепцію “романтичної іронії”.

Найвищий розквіт сміхової складової культури спостерігаємо в епоху Відродження. Якщо в античній культурі сміх, своєрідні свята типу вакханалій чи антична комедія були виразом поєднання людини з природою, демонстрацією її природного єства насамперед, а комедії Арістофана спрямовувалися проти заземлених інстинктів агресії в людині-творцеві благ, то у середні віки сміхова культура була виразом протесту проти проповідованого церквою аскетизму. Карнавальні дійства, що “виписувалися” на вулиці та площі середньовічних міст під стінами готичних соборів, утверджували людську природу – природу тілесну, що прагне насолоди й потребує розслаблення. У суворо-аскетичній релігійній ідеології середньовічної церкви земне життя з його тілесними благами вважалося нікчемним, не вартим уваги, а плоть – джерелом гріха. І ось доба Відродження приковує увагу до плотських насолод, до земного життя людини, намагаючись проникнути в таємничу природу сотворіння Божого, яке з усіх сил прагне не тільки прославити даний йому Богом-Творцем талант і розум, а й допускає численні відхилення й відступи від задуманого Богом ідеалу.

Неможливість здійснення ідеалів Відродження, які втілені у своєрідному титанізмі, коли Людина-Митець підіймається до рівня Творця, відчувається вже в період пізнього Відродження – у XVI ст. Провісником і класичним виразником цього краху ідеалів є Еразм Роттердамський (справжнє ім'я і прізвище Герхард Герхардс) – голландський гуманіст і вчений (1466/1469 – 1536). Еразм був одним з найосвіченіших і

найталановитіших діячів Північного Відродження. Видатний гуманіст помітив усю ницість марновірства та аскетизму, тупого фанатизму Середньовіччя, його святенництва й неуктва. Своїм розумом і талантом Еразм Роттердамський прагнув вивищити людину морально облагородити її, прислужившись цим усьому людству. В одному з листів він зазначав: “Не знаю, чого зможуть домогтися мій талант і мої твори, проте я наміряюсь і прагну бути корисним не лише німцям, а й французам, іспанцям, англійцям, чехам, рутенцям, і, якщо тільки зумію, навіть туркам і сарацинам”[6, с.4].

Безсумнівно, талант і розум великого голландського гуманіста прислужився людям не лише його епохи, він служить і сучасному суспільству. Адже його безсмертний твір “Похвала глупоті”, що контрастує з мудрістю, ерудицією й раціональністю, так високо поціновуваною в епоху Відродження, неначе відкриває перед читачем “другий бік медалі” – справжнє лице і сутність людини. Від імені головної героїні твору – Глупоти – відкривається панорама вад і пороків людини різного віку й соціального статусу – вад, які не так соціально небезпечні, як загрожують раціональності людини як *homo sapiens*, виставляють її у вельми непривабливому світлі. Надзвичайно оригінальний і дотепний задум автора дозволяє йому від імені Глупоти як на перший погляд дотепної й нешкідливої вади людини поглянути на навколишній світ і зачепити цілу низку животрепетних проблем, породжених людською глупотою й безпорадністю як у суспільних відносинах, так і в стосунках між окремими людьми. Гостра дотепність, тонка іронія, проникливий критичний погляд, незвичний для пересічної людини хист і талант помітити нице, порочне й потворне характерні для Еразма-сатирика. Сатиру на людські вади, які людина переважно приховує під лицемірною маскою, Еразм Роттердамський створив у формі пародійного панегірика, що забезпечило його творіві легку сприйнятливість і доступність. Цим він утвердив у культурі Відродження традицію пародіювання високих жанрів і тем, відому з античних часів, яка знала пародії на героїчний епос типу “Батрахоміомахії” (“Війни мишей і жаб”), що пародіювала епічні поеми Гомера. Саме у розкутому античному світі щирилася іронія і пародія – трактування поважних тем у заниженому тоні, а нікчемних – у серйозно-піднесеному. Поряд з “Війною мишей і жаб” відомі іронічні панегірики “Похвала Бусиріду” – цареві-лиходію, “Похвала Смерті”, “Похвала Миші”, “Похвала Лисиці” та інші. Численні віршовані сатиричні твори писали й сучасники Еразма, зокрема, С.Брант, німецький гуманіст. Серед пасажирів його “Корабля дурнів”(1494) учені-педанти, лікарі-дурисвіти й шарлатани, брехливі астрологи, п’яниці й ненажери, хвальки й картярі, – усілякі негативні “герої”, які плывуть у країну Глупоти –

Наррагонію. Джерелом такої сатири може вважатися німецька фольклорна традиція сатирично-гумористичної літератури про пригоди дурнів (Narrenliteratur).

Особливістю Еразмового твору є те, що панегірик на честь Глупоти проголошується самою Глупотою – це тонкий сатиричний прийом автора, сповнений гумору та іронії, власне такий прийом підсилює іронічність твору. Глупота називає себе найбільшою добродійкою людського роду, і це цілком справедливо в її устах, оскільки автор майстерно підкреслює слухність і розумність, цілковиту доречність і влучність її спостережень. Така ситуація, створена талановитим автором, значно підсилює іронію та гротескний характер твору, де висміюються людські вади й суспільні пороки. Різні види і форми Глупоти, описані у творі, зачіпають усі верстви тогочасного суспільства, митець не щадить ні світського, ні церковного стану, ні ченців, ні купців, ні правителів. Найдошкульнішою іронією звучить висновок Глупоти – у цьому суспільстві ідеально щасливими можуть бути лише люди, позбавлені розуму.

Тему критики, висміювання, іронії та сатири продовжує Еразм у своїх діалогах “Домашні бесіди”. Вдавалися до подібних прийомів німецькі гуманісти Й.Рейхлін, В.Піркхеймер, У.Гуттен та інші, особливо гуманісти слов’янських країн: А.Кржицький, Я.Дантишек, Б.Лобковіц, Я.Шлехта, Я.Банічевич, Т.Андронік, а також Ф.Рабле, М.Монтень, М.Сервантес, К.Маре.

В українській культурі іронічно-сатирична тема помітна вже у XVI ст. у формі різних пародій на церковні канти, колядки, у сороміцьких та жебрацьких віршах. Прикладом може бути “Пасквіль 1575 року” Яна Журавницького або “Скарга нищих до Бога” анонімного автора [7, с.250; 263]. У XVII ст. розквітло так зване “низове бароко”, яке прославилось іронією, пародією та сатирою на “священні” теми. Окремі митці, наприклад, Петро Попович-Гученський, вправляються у викривально-сатиричній тематиці, яка часто сповнена гіркої іронії [8, с.330-343]. Отже, об’єктом іронії та сміху в епоху Відродження були й вічні цінності, які набирають негативного характеру в певних суспільних відносинах. Святе і вічне може бути лише маскою, що прикриває ницість і підлість людини.

Епоха Відродження в європейській культурі утвердила сміх та іронію як реакцію на типові в індивідуальному, загальнолюдське в конкретно-історичному образі, що постає як об’єкт сміху в різних жанрах комедійного мистецтва, у філософських творах, памфлетах, коментарях та афоризмах у наступні епохи. Суб’єктивно в іронії та сміху проявляється нехтування життєвою ситуацією, предметом чи особою, вивищення над нею. У цьому

відношенні характерні підходи до природи сміху в Нові часи, особливо в епоху Просвітництва. Наприклад Т.Гоббс, англійський філософ XVII ст., вважає сміх виразом гордині, тобто уявлення людини про себе з позицій зверхності й усвідомлення власної значущості. Він писав, що “пристрасть сміху є не що інше, як раптове почуття марнославства, яке виникло в нас під впливом раптового уявлення про якісь наші особисті переваги й порівняння останніх зі слабкостями, які ми помічаємо в даний момент в інших людях, або які нам самим були притаманні в минулому” [9, с.547]. Зрозуміло, що такий підхід до осмислення природи іронії та сміху як соціокультурного феномена притаманний раціоналізму, особливо такий епосі, як Просвітництво, що має в своїй основі культ розуму.

Подібні думки знаходимо у мислителя XX ст. Анрі Бергсона, який характеризує сміх як вияв дотепності – гостроти розуму. Сміх, на думку французького філософа, викликає застиглість й уподібнення живого до механізму-машини. Оскільки закостенілість суперечить сутності життя й недоцільна з точки зору суспільства, то сміх і виражає неприйняття суспільством. Сміх замикає людину в собі. “Завдяки сміху той, хто сміється, зверхньо відгороджуючись від усього навколишнього, починає розглядати особистість іншою, як маріонетку, нитки від якої у нього в руках” [10, с.122].

Німецький філософ Іммануїл Кант орієнтує на вияв онтологічних основ сміху через дослідження його об’єктивної природи. У “Критиці здатності судження” відшукуємо найхарактерніше визначення сміху в межах такого філософського підходу. Основоположник німецької класичної філософії характеризує сміх як “афект від раптового перетворення напруженого очікування в ніщо” [11, с.352]. Сміх не є виявом зверхності, навпаки, завдяки сміху людина позбувається фетишизованого як у навколишньому світі, так і в самій собі. Це дало можливість підкреслити потенційний сміховий характер усякого кінечного буття, коли сміх зі зверхньої демонстрації власної вищості стає виразом терпимості до недосконалості кінечної істоти та сприйняття цього світу. На цьому стояло Просвітництво, але не романтизм.

Вже у XX ст. дослідники констатують, що природа сміху недостатньо зрозуміла, а всі його визначення подаються через опосередкований зв’язок з реальністю. Сміх визначається як особлива здатність людини, що виділяє її із тваринного світу, специфічна здатність сприймати світ, реакція на дійсність, її комічна, іронічна, сатирична оцінка та ін. Засобами іронічного підходу намагався розкрити природу сміху німецький філософ Карл Ясперс. Він розкриває цей феномен як один із крайніх проявів людської психіки, що характеризується критичною реакцією на поведінку, яка швидко змінюється,

і виражена у символічній формі. Ця символіка історична, адже її форми задані здатністю соціуму кодувати крайні експресії людської психіки і є “видом суспільного жесту”. А.Бергсон намагався одним із перших у ХХ ст. глибоко проникнути в природу сміху, ствердив, що природним середовищем для прояву сміху є тільки суспільство, тому він неможливий у тваринному світі. Суспільство неначе стискає весь можливий спектр мотивацій поведінки людини і виражає його в особливих символічних формах, конкретний прояв яких і є формою сміху. Соціальність накладає на сміх прихований зміст. А.Бергсон відкрив амбівалентну природу сміху: з одного боку, примітивний сміх (як прояв первісної природи), з другого – “сміх розуму”, що вступає в конфлікт зі своїм “предком”. Історично обидві форми перемішувались, породжуючи неочікувані поєднання. Сучасні дослідники розшифровують цю амбівалентність як форму сміху (формальний сміх) – з одного боку, і як його зміст, тобто спосіб виразу ставлення до дійсності – з другого. Складна природа сучасного сміху відображає складний механізм взаємодії зі світом самої людини, у якому проявляється не лише адекватне бачення дійсності, а й характерна реакція на невідповідність уявного й дійсного, реального, де сміх привідкриває завісу незводимості урочистого до буденного, комічного до трагічного. Глибина рефлексії такого розходження збільшується в міру розвитку суспільства, але постійним залишається одна якість: об’єктом сміхової рефлексії завжди є щось негативне.

Сучасні теоретики сміху як суспільно-культурного феномена, А.Бергсон насамперед, допомагають глибше зрозуміти й природу романтичної іронії, концепцію якої запропонували й опрацювали представники ієнської школи романтиків, брати Фрідріх та Август-Вільгельм Шлегелі насамперед. У цій концепції яскраво проступає амбівалентність сміху, що дозволяє подвоїти феномени реальної дійсності, створити в уяві інший світ, не такий трагічно-комічний, яким є світ реальний. Романтична іронія братів Шлегелів була “найбільш вільною з усіх свобод”, оскільки забезпечувала митцям повну свободу особистості в умовах суспільних обмежень.

Отже, феномен сміху та іронії є історично-змінним, природа його значною мірою залежить від суспільно-культурного контексту епохи. Філософське осмислення цього феномена розпочалося ще в античності (Арістотель), однак його природа досі залишається нерозгаданою.

-
1. *Аристотель*. Сочинения в 4 т. Т.4. М., 1983. 687с.
 2. *Ратников В.* Смех как социокультурный феномен (некоторые философские аспекты в концепции смеховой культуры М.М.Бахтина) //

- О природе смеха. Вып.2. Материалы Международной научно-теоретической конференции. Одесса, 2001.
3. Слово Данила Заточеника, що написав він князю своєму Ярославу Володимировичу // Історія філософії України. К., 1993.
 4. Лихачов Д., Панченко А., Поньрко Н. Смех в Древней Руси. Ленинград, 1984.
 5. Гуревич П. Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981.
 6. Кобов Й. Еразм Роттердамський і його сатиричне перо // Роттердамський Еразм. Похвала глупоті. Домашні бесіди. К., 1993.
 7. Українська поезія XVI ст. К., 1987.
 8. Українська поезія. Середина XVII ст. К., 1992
 9. Гоббс Т. Человеческая природа // Гоббс Т. Сочинения. Т.1. М., 1989.
 10. Бергсон А. Смех. М., 1992.
 11. Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Соч. в 6 т. Т. 5. М., 1966.

LAUGHTER AND IRONY AS A SOCIOCULTURAL PHENOMENON

Julia Grybkova

I. Krypjakewych Institute of the Ukrainian Folklore Studying of the Academy of Sciences of Ukraine, Kozelnyts'ka str., 4, Lviv, 79026

Phenomenon of laughter and irony is viewed in its historical development. Every epoch since the antique times till the XX-th century, understood the nature of laughter in its own way, beginning with the entertaining moments to blaming negative sides of reality and kinds of escaping from reality.

Key words: laughther, irony, laughteral culture.

Стаття надійшла до редколегії 15.09.2001

Прийнята до друку 14.11.2001